

AGATA OLSZEWSKA*, ANNA TYCHMANOWICZ**

Terapeutyczne znaczenie baśni. Wybrane aspekty biblioterapii

Therapeutic meaning of a fable. Selected aspects of bibliotherapy

WPROWADZENIE

Biblioterapia opiera się na założeniu, że literatura może mieć znaczący wpływ na postawy i zachowanie człowieka (por. Tomasik 1997). Materiały czytelnicze mogą stanowić element oddziaływań terapeutycznych kierowanych zarówno do osób dorosłych, jak i dzieci. Niniejsza praca ma na celu wskazanie możliwości zastosowania literatury w terapii szkolnej. Szczególnie wartościowymi i atrakcyjnymi utworami, dostosowanymi do dziecięcego sposobu myślenia i spostrzegania świata, są baśnie (Baluch 1993, Bettelheim 1996, Tyszkowa 1978). Ukazują one złożoność świata, różnorodność ludzkich charakterów i doświadczeń w zrozumiałej dla dziecka formie. Dotykają najważniejszych ludzkich problemów: życia i śmierci, dobra i zła, radości i cierpienia (Kielar-Turska 1992, Tyszkowa 1978). Treści baśniowe w uogólniony, symboliczny sposób ukazują dziecku nie tylko istotę przeżywanego trudności, ale także sposób ich rozwiązania (Gała 1999, Chojnacka-Czachór 1995). Baśń wywołuje silne przeżycia, ale szczęśliwe zakończenie pozwala dziecku zachować równowagę emocjonalną, a współwystępowanie elementów rzeczywistych i fantastycznych sprawia, że baśniowa treść jest mu bliska (Chojnacka-Czachór 1995, Tyszkowa 1978). Odwołanie do dziecięcego rozumienia świata, ukazanie konfliktowych zdarzeń w sposób nienaruszający bezpieczeństwa dziecka, nawiązanie do ogólnoludzkich przeżyć i wartości to cechy, które decydują o wykorzystaniu baśni w terapii dzieci, także terapii szkolnej. Świat baśniowy jest bliski dziecku, odpowiada jego oczekiwaniom wobec

literatury (Baluch 1993), dlatego dzieci chętnie uczestniczą w zajęciach odwołujących się do baśni.

Terapię baśnią prowadzono w młodszych klasach szkoły podstawowej – wykorzystano założenia i metody oddziaływań terapeutycznych Milтона H. Ericksona.

ZAŁOŻENIA I CELE BIBLIOTERAPII

Biblioterapia ma charakter interdyscyplinarny. Jej założenia, modele teoretyczne, wskazówki dotyczące praktycznych działań oparte są na wiedzy z zakresu medycyny, bibliologii, pedagogiki i psychologii. Dziedziny te zajmują się problematyką biblioterapii, przyjmując odmienne perspektywy i proponując własne definicje. Większość z nich nawiązuje do określenia biblioterapii, przyjętego w 1966 roku przez Amerykańskie Towarzystwo Bibliologiczne (ALA), zgodnie z którym biblioterapia to wykorzystanie wyselekcjonowanych materiałów czytelnicznych jako pomocy terapeutycznej w medycynie i psychiatrii, a także poradnictwo w rozwiązywaniu osobistych problemów przez ukierunkowane czytanie (Woźniczka-Paruzel 2001, s. 14). Cele oddziaływań biblioterapeutycznych dość szeroko ujmuje E. Tomasik (1992, s. 114), przyjmując, że biblioterapia jest zamierzonym działaniem, przy wykorzystaniu literatury lub materiałów niedrukowanych, prowadzącym do realizacji celów rewalidacyjnych, resocjalizacyjnych, profilaktycznych i ogólnorozwojowych.

Wymienione ujęcia biblioterapii wskazują jej możliwe zastosowania – wsparcie w sytuacji choroby lub niepełnosprawności, pomoc w rozwiązywaniu życiowych trudności i zmianie postaw. Przedstawione w niniejszej pracy analizy dotyczą pracy z dziećmi zdrowymi, ale nieradzącymi sobie z własnymi emocjami i ich ekspresją, przeżywanymi konfliktami oraz wymaganiami szkolnymi. W szkole zajęcia terapeutyczne wykorzystujące utwory literackie stanowią rodzaj psychicznego wsparcia w sytuacji dla ucznia trudnej. Wsparcia potrzebują zarówno uczniowie z trudnościami w nauce, jak i osoby wybitnie uzdolnione, narażone na specyficzne trudności o charakterze psychospołecznym. Uczestnikami biblioterapii szkolnej mogą być także dzieci o obniżonej samoocenie, z poczuciem odrzucenia, agresywne (Borecka 2001, 2002, Tomasik 1997). Zajęcia z zastosowaniem literatury mogą stanowić także formę szkolnych zajęć integracyjnych (Ippoldt 1998).

Wszelkie oddziaływania terapeutyczne powinny być poprzedzone postawieniem diagnozy (por. Trzebińska 2000, Brzeziński i Kowalik 2000). Własne obserwacje biblioterapeuty są niewystarczające, należy uwzględnić opinie: pedagoga, psychologa, rodziców, wychowawców i nauczycieli. Diagnoza pozwala na sformułowanie celu biblioterapii, który ukierunkowuje wybór modelu biblioterapeutycznego. Każdy z tych modeli zawiera elementy niezbędne do

osiągnięcia efektywności działań. Zajęcia rozpoczynają się od czytania lub słuchania utworów literackich. Uczestnicy biblioterapii identyfikują się z bohaterami opowieści, co wywołuje reakcje emocjonalne prowadzące do *katharsis*. Następnym tych przeżyć jest uzyskanie wglądu w siebie, przepracowanie ważnych problemów, umożliwiających zmianę postaw i zachowań (Borecka 2001, 2002, Tomasik 1997).

Literatura pełni funkcje kształcące, poznawcze, wychowawcze (Dymara 2001, Ippoldt 1998, Krzemińska 1973). Przedstawione założenia biblioterapii wskazują na możliwość zastosowania utworów literackich w działaniach terapeutycznych. Szczególnie interesujące wydaje się włączenie do terapii magicznych, symbolicznych opowieści opartych na ustnym przekazie pokoleń – baśni.

BAŚŃ W TERAPII I WYCHOWANIU DZIECKA

Baśń jest krótką formą narracyjną o prostej, zwykle jednowątkowej, fabule. Prostota w baśniach dotyczy nie tylko struktury, lecz także sposobu ukazywania bohaterów, zdarzeń i cech rzeczywistości. Świat bajkowy jest czarno-biały, tworzące go postacie – jednowymiarowe, zdecydowanie pozytywne bądź wyraźnie negatywne (Chojnacka-Czachór 1995, Gała 1999, Tyszkowa 1978). Przedstawienie bohaterów i sytuacji w sposób skrajny pozwala dziecku łatwiej uchwycić różnice między nimi (Bettelheim 1996), pomaga także w przyswajaniu umiejętności tolerowania wieloznaczności (Gała 1999). Przekazywane z pokolenia na pokolenie wątki baśniowe niosą uniwersalne przesłania dotyczące ludzkiego życia. Uniwersalne, gdyż czas i miejsce opisywanych zdarzeń są zwykle nieokreślone, postacie baśniowe są pozbawione cech indywidualnych, reprezentują najczęstsze typy zachowań i charakterów ludzkich, zdarzenia zaś w symboliczny sposób ukazują przebieg i sens życia (Baluch 1993, Chojnacka-Czachór 1995). Baśnie są nośnikami treści odwołujących się do doświadczeń ogólnoludzkich. Stanowią element kultury i tradycji, przekazują doświadczenia, wzorce i wartości, łączą pokolenia i budują ich ciągłość (Baluch 1993, Bettelheim 1996, Chojnacka-Czachór 1995, Tyszkowa 1978). Zawarte w nich symboliczne treści są istotne w rozwoju społeczeństw i jednostek.

Baśnie i bajki są atrakcyjne dla dzieci w okresie przedszkolnym i młodszym wieku szkolnym, chociaż do tych utworów wracają też chętnie dzieci starsze (por. Tyszkowa 1978). Zdarzenia baśniowe i sposób ich przedstawienia odwołują się do podstawowych potrzeb dziecka i dziecięcego ujmowania świata (Baluch 1993, Bettelheim 1996, Tyszkowa 1978). Jedną z podstawowych cech baśni jest niezwykłość, cudowność, łączą one w sobie elementy rzeczywistości i fikcji, swobodnie wykraczają poza granice realnego świata i przechodzą w świat magiczny (Gała 1999, Kielar-Turska 1992, Tyszkowa 1978). Ta właściwość jest typowa także dla dziecięcej wyobraźni. U małego dziecka nie ma wyraźnych

granic między fikcją a rzeczywistością, świat magiczny przenika do świata realnego (Szuman 1992). Rozpoczęcie kształcenia szkolnego wiąże się z percepcją różnorodnych treści stymulujących i ukierunkowujących wyobraźnię. Wyobrażenia stają się wówczas mniej spontaniczne, podporządkowane regułom myślenia (Górniewicz 1991).

Baśnie mają znaczenie ogólnorozwojowe, szczególnie ważną funkcję pełnią w rozwoju moralnym (Gała 1999, Kielar-Turska 1992, Tyszkowa 1978). Wskazują one jednoznaczne zasady i normy oraz wzorce moralnego postępowania (Tyszkowa 1978). E. Hurlock (1961) zaznacza, że w rozwoju moralnym dziecka ważny jest zarówno aspekt emocjonalny, jak i intelektualny. Dziecko powinno więc nie tylko odróżniać dobro od zła, ale i rozumieć kryteria tych ocen. Wydaje się, że poprzez wyrazistość postaci, zdarzeń oraz norm moralnych baśnie pomagają dziecku w przyswojeniu tych umiejętności.

Baśnie ukazują złożoność rzeczywistości, dobro i zło. Mimo atrakcyjności i wszechobecności zła, to dobro zawsze zwycięża (Bettelheim 1996, Gała 1999). Zwycięstwo dobra jest możliwe dzięki aktywności bohatera baśni. Dziecko identyfikuje się z postacią baśniową, która pokonując przeszkody i przeciwności losu, osiąga upragniony cel. Pomaga to w kształtowaniu u dziecka przekonania, że ważna jest aktywna postawa życiowa, a walka z trudnościami jest wpisana w ludzkie życie (Bettelheim 1996, Chojnacka-Czachór 1995, Kątny 2000). Opowieść baśniowa to nie tylko przekaz dotyczący konieczności aktywnego radzenia sobie z problemami, ale także pomoc w rozwiązaniu przeżywanych trudności. Baśń w sposób symboliczny ukazuje sposób uporania się z określonym problemem. Sytuacja trudna dla dziecka stanowi czynnik ukierunkowujący zarówno wybór baśni, jak i bohatera, z którym się ono identyfikuje (Bettelheim 1996, Chojnacka-Czachór 1995, Gała 1999, Tyszkowa 1978). W możliwości identyfikacji z bohaterem ujawnia się kompensacyjna funkcja baśni (Ługowska 1981), która ma szczególne znaczenie w zakresie rozwijania twórczości, przywracania poczucia sensu życia, zapobiegania niewłaściwym zachowaniom.

Baśnie wytwarzają atmosferę napięcia emocjonalnego, ukazane w nich zdarzenia mogą wzbudzać lęk. To pomaga dzieciom oswoić własne obawy, trudne przeżycia, negatywne emocje. Trudne sytuacje i doświadczenia przedstawione w odległym, baśniowym świecie ułatwiają dzieciom zrozumienie rzeczywistych konfliktów, nie naruszając ich poczucia bezpieczeństwa (Bettelheim 1996, Gała 1999), zaś szczęśliwe zakończenie przynosi dziecku ulgę, radość, przekonanie o odwiecznym zwycięstwie dobra (Marchwicka 1990, Tyszkowa 1978). Czytanie lub słuchanie baśni pełni więc także funkcję relaksacyjną, odprężającą; ma działanie podobne do treningu autogennego, pozwala bowiem na wzbudzenie zaufania do siebie oraz zdystansowanie się wobec przeżywanych problemów (Marchwicka 1990). Tę właściwość baśni warto wykorzystać w terapii, zwłaszcza w pracy z dziećmi o podwyższonym poziomie niepokoju, nadpobudliwymi, agresywnymi.

Baśnie pełnią funkcje wychowawcze, wpływają wszechstronnie na rozwój dziecka w sferze emocjonalnej, społecznej, poznawczej, są ważne w procesie internalizacji norm i wartości. Oddziałują także na postawy i zachowania, pomagają zrozumieć i przezwyciężyć przeżywane trudności. Pozwalają przeżyć silne emocje i wzruszenia z zachowaniem poczucia bezpieczeństwa. Uogólnione, symboliczne przesłania baśni wywołują bogactwo i różnorodność interpretacji. Wymienione właściwości baśni wykorzystano w działaniach terapeutycznych prowadzonych w szkole.

TERAPIA PRZEZ BAŚŃ – ORGANIZACJA I PRZEBIEG

Zajęcia terapeutyczne oparte na baśniach prowadzono w szkole podstawowej z oddziałami integracyjnymi. Uczestniczyli w nich uczniowie przeżywający trudności w radzeniu sobie z wymaganiami szkolnymi, własnymi przeżyciami i emocjami, relacjami interpersonalnymi. Spotkania w formie terapii indywidualnej odbywały się raz w tygodniu w szkolnym gabinecie psychologicznym, po wcześniejszym wyrażeniu zgody przez rodziców. Brano pod uwagę i respektowano sposób funkcjonowania najbliższego środowiska dziecka, uwzględniano obraz dziecka, jaki posiadały znaczące dla niego osoby, konsultując się z nimi w trakcie badań i podczas zajęć z dzieckiem. Psycholog kierujący się zasadami etycznymi powinien – jak zaznacza Brzezińska (2000) – od początku włączać rodziców dziecka zarówno w proces diagnozy, jak i pomocy, traktując ich jak partnerów we wspólnym przedsięwzięciu, a swoją rolę jako konsultanta i osoby wspierającej w trudnych chwilach. Zarówno w czasie badania, jak i terapii zapewniono atmosferę przyjazną dziecku. W procesie diagnozy opierano się na informacjach pochodzących od rodziców i wychowawców (wywiad), obserwacji dziecka oraz wynikach badań psychologicznych. Określenie cech osobowości dziecka, jego mocnych i słabych stron, obszarów konfliktowych pozwoliło na sformułowanie celu terapii oraz dobranie baśni odpowiadających potrzebom dziecka.

W prowadzonych zajęciach wykorzystano metody szkoły terapeutycznej Milтона H. Ericksona. Główna teza terapii ericksonowskiej brzmi: „zasoby znajdziesz w sobie” (Klajs i Olszewska 1991, s. 119). Zgodnie z tym założeniem człowiek ma w sobie siły i możliwości, aby poradzić sobie z trudnościami. Zadaniem terapeuty jest wywołanie zmiany poprzez uruchomienie zasobów pacjenta i wykorzystanie jego mocnych stron (Tryjarska 1991). W prowadzonej terapii pozwalano dziecku na swobodne werbalizowanie wrażeń i myśli, nie komentowano jednak treści baśni, nie interpretowano i nie wyjaśniano jej celów.

Dostosowano formę pomocy dzieciom do realizowania w warunkach szkolnych i domowych w celu kontynuacji zajęć.

TERAPEUTYCZNE ODDZIAŁYWANIE BAŚNI. PRZYKŁAD KONRADA

Konrad, 9 lat, uczeń II klasy szkoły podstawowej, został skierowany do psychologa szkolnego we wrześniu 2002 roku z powodu zgłaszanych przez nauczycieli trudności szkolnych i wychowawczych. Chłopiec nie podporządkowywał się obowiązującym w klasie zasadom, łamiąc nawet te dotyczące dobrego wychowania. Często wdawał się w bójkę, zachowywał się w sposób impulsywny. Niechętnie odrabiał prace domowe i uczestniczył w lekcjach. Podczas pierwszego kontaktu z dzieckiem zauważono żywiołowość, trudności z koncentracją uwagi oraz nieufność w stosunku do psychologa. Po pierwszym spotkaniu oraz obserwacji chłopca w klasie podczas zajęć przystąpiono do badań psychologicznych.

Wyniki wskazują na silną tendencję do zachowań agresywnych, pozwalają przypuszczać, że w sytuacji trudnej Konrad najczęściej reaguje agresją fizyczną, kwestionuje normy, neguje autorytety, może się też wówczas ujawnić agresja słowna. Przejawia niską motywację do nauki, brak zainteresowań i antyspołeczne zachowanie (Test *Nastroje i humory* – A. H. Buss i A. Darkee). Chłopiec ma poczucie niezależności, ale boi się odrzucenia, izolacji, tego, co nieznanne (Test Bajek – L. Despert). O potrzebie akceptacji oraz lęku przed nieznanym wnioskuje się także na podstawie wyników Testu Niedokończonych Zdań J. B. Rottera. Wypowiedzi chłopca dotyczą głównie jego agresywnych zachowań: „Żałuję, jak kogoś pobiję”, „Drażni mnie sumienie”, „Moje nerwy są agresywne”, „Jestem bardzo agresywny”, „Chcę być duży”. Zdania te wskazują, że Konrad zdaje sobie sprawę, że jego działania mają często charakter impulsywny, zadają innym ból i ma w związku z tym poczucie winy.

Opierając działania terapeutyczne na baśni, zakładano, iż chłopiec utożsamia się z treściami i będzie projektował myśli, potrzeby i uczucia. Liczono, że bogaty świat emocji, fantazji, relacji społecznych będzie dla niego przygodą i czymś naturalnym na tym etapie rozwoju oraz zmotywuje chłopca do zmiany zachowania. Chłopiec chętnie uczestniczył w zajęciach, pamiętał o dacie i godzinie spotkania.

Forma zajęć była dla niego wyjątkowo atrakcyjna. Zajmował wygodną dla siebie pozycję: leżał na dywanie lub siedział przy stole, opierając się na nim łokciami. Pozwalano mu na przemieszczanie się podczas czytania, przerywano czytanie na prośbę dziecka. Zapewniono chłopcu atmosferę bezpieczeństwa, życzliwości i akceptacji. W zajęciach nie brały udziału osoby trzecie. W celu stworzenia właściwej atmosfery zapalano na środku pomieszczenia świecę.

Po przeczytaniu zaplanowanej baśni, pozwalano Konradowi na swobodne werbalizowanie wrażeń i myśli związanych z przeczytaną lekturą – chłopiec pod koniec zajęć spontanicznie komentował swoje zachowanie w klasie i na terenie szkoły.

Aktywnie współpracowano z matką i wychowawczynią chłopca. Przeprowadzono liczne rozmowy psychologiczne, wspierające i wychowawcze. Udzielano tym osobom wskazówek dotyczących postępowania z dzieckiem.

W pracy z dzieckiem wykorzystano m.in. następujące baśnie i bajki: *Słoń i mysz*, *Jak mała uratowała rybę*, *Mleczko*, *Ludzie w paski* (De Mello 1982), *Czym jest strzał w dziesiątkę*, *Sprawa arbuzów* (De Mello 1989), *O czterech muzykantach z Bremy*, *O Jasiu moczarczu*, *Dwaj wędrowcy*, *Sześciu zawsze sobie radę da* (Grimm 1988), *Diabelski interes*, *Dobrze mieć taką żonę*, *O złym i dobrym bracie*, *Nawrócenie króla tyrana*, *O królu, co się nudził* (Sędzicki 1987). Na prośbę dziecka powtarzano wybraną przez niego baśń lub jej fragmenty (por. Gała 1999).

Zajęcia terapeutyczne trwały od czerwca do września 2002 roku. Na podstawie własnych obserwacji, rozmów z rodzicami, pedagogiem i nauczycielką Konrada stwierdzono, że zachowanie chłopca po terapii uległo zmianie. Konrad jest spokojniejszy, bójki podczas przerw zdarzają się sporadycznie. Poprawnie zachowuje się w klasie, na miarę własnych możliwości podporządkowuje się zasadom obowiązującym na terenie klasy i szkoły. Nie daje się tak łatwo sprowokować do zachowań agresywnych. Jego działanie stało się bardziej przewidywalne, stara się kontrolować swe impulsy, staje w obronie słabszych.

Terapia baśnią będzie prowadzona w nowym roku szkolnym z włączeniem innych dzieci z klasy Konrada. Nadal pomocą psychologiczną będzie objęta cała rodzina.

PODSUMOWANIE

Biblioterapia zakłada wpływ literatury na postawy i zachowanie jednostki, jej ustosunkowania do innych ludzi, samego siebie, własnych problemów. Zastosowanie utworów literackich w terapii dzieci stymuluje ich rozwój emocjonalny, zachowania twórcze i wyobraźnię, rozszerza zakres słów i pojęć (Borecka 2001, Tomasik 1991, 1997). Jedną z form biblioterapii jest terapia baśnią. W artykule dokonano analizy postępowania terapeutycznego z uczniem, u którego obserwowano agresję, negowanie zasad i norm. Psycholog do celów terapeutycznych wykorzystał baśnie szczególnie akcentujące problem dobra i zła, odpowiedzialności za swoje czyny oraz ich konsekwencji. Po zakończeniu zajęć terapeutycznych zmniejszyła się częstotliwość i nasilenie zachowań agresywnych, funkcjonowanie w sytuacjach społecznych wskazuje na rozumienie norm moralnych. Terapia baśnią okazuje się niezwykle atrakcyjną formą kontaktu. Zaobserwowane zmiany w zachowaniu dzieci pozwalają wnioskować o efektywności działań terapeutycznych.

SUMMARY

Reading therapy is treated as a supporting method in solving emotional, social and existential problems. The article points to the possibilities of making use of literature in educational-therapeutic activities carried out at school. Due to a child's needs a specially valuable and attractive form of bibliotherapy are fable-based classes. This kind of school therapy is designed for children who cannot control their emotions and experiences. Their problems may concern different spheres of functioning: inadequate image of oneself, aggressive behaviour, an increased level of fear, low school result, etc. A fable shows in a symbolic way human experiences, difficulties, conflicts and ways of coping with them. The tension and its reduction, owing to a happy ending in a fable, exerts a positive influence on a child's frame of mind and ensures the feeling of safety. Fables also stimulate the emotional, cognitive and moral development of a child.

BIBLIOGRAFIA

- Baluch A. (1993). *Archetypy literatury dziecięcej*. Wrocław: Wydawnictwo W. Bagiński i Synowie.
- Bettelheim B. (1996). *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniach i wartościach baśni*. Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Borecka I. (2001). *Biblioterapia: teoria i praktyka. Poradnik*. Warszawa: Wydawnictwo SBP.
- Borecka I. (2002). *Biblioterapia w edukacji czytelniczej i medialnej w szkole podstawowej i gimnazjum. Materiały dydaktyczne dla nauczycieli i bibliotekarzy*. Wałbrzych: Wydawnictwo UNUS.
- Brzezińska A. (2000). *Dziecko w badaniach psychologicznych*. W: J. Brzeziński, M. Toeplitz-Winiewska (red.). *Etyczne dylematy psychologii*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Brzeziński J., Kowalik, S. (2000). *Diagnoza kliniczna w kontekście praktyki społecznej*. W: H. Sęk (red.). *Spoleczna psychologia kliniczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chojnacka-Czachór A. (1995). *Aspekty rozwojowe w baśniach dla dzieci*. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 393–401.
- De Mello A. (1982). *Śpiew ptaka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- De Mello A. (1989). *Modlitwa żaby II*. Poznań: Zysk i Spółka.
- Dymara B. (2001). *Czas w życiu codziennym, w literaturze i w edukacji dziecka*. W: D. Kornas-Biela (red.). *Oblicza dzieciństwa*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Gała A. (1999). *Wychowywać przez baśń*. W: B. Lachowska, M. Grygielski (red.). *W świecie dziecka*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Górniewicz J. (1991). *Rozwój i kształtowanie wyobraźni dziecka*. Toruń: UMK.
- Grimm J., Grimm W. (1988). *Wesele pani liszki*. Przełożyli: E. Bielicka, M. Tarnowski. Warszawa: Wydawnictwo Alfa.
- Hurlock E. (1961). *Rozwój dziecka*. Warszawa: PWN.
- Ippoldt L. (1998). *Terapeutyczna funkcja literatury dla dzieci*. *Poradnik Bibliotekarza*, 2 1–5.
- Kątny M. (2000). *Baśnie i baśniowość czyli kraina dziecięcego mitu*. W: T. Bugajska (red.). *Baśnie i baśniowość czyli mit dziecięcej wyobraźni*. Kielce: Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.
- Kielar-Turska M. (1992). *Wartości baśni odkrywane przez dzieci i dorosłych*. W: M. Kielar-Turska, M. Przetacznik-Gierowska (red.). *Dziecko jako odbiorca literatury*. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Klajs K., Olszewska J. (1991). *Zasoby znajdziesz w sobie. Warsztat na temat psychoterapii Milтона H. Ericksona*. W: M. Lis-Turlejska (red.). *Nowe zjawiska w psychoterapii*. Warszawa: Agencja Wydawnicza Jacek Santorski & Co.
- Krzemińska W. (1973). *Literatura piękna a zdrowie psychiczne*. Warszawa: PZWL.
- Ługowska J. (1981). *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*. Wrocław: Ossolineum.

- Marchwicka M. (1990). Bajki jako element treningu autogennego. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, 47–48.
- Sędzicki F. (1987). *Baśnie kaszubskie*. Gdańsk: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, Oddział Miejski w Gdańsku.
- Szman S. (1992). *Wpływ bajki na psychikę dziecka*. W: M. Kielar-Turska, M. Przetacznik-Gierowska (red.). *Dziecko jako odbiorca literatury*. Warszawa–Poznań: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tomasik E. (1991). Biblioterapia jako metoda pedagogiki specjalnej. *Szkola Specjalna*, 2–3, 128–133.
- Tomasik E. (1992). *Zagadnienia pedagogiki specjalnej w literaturze. Przewodnik bibliograficzny*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Tomasik E. (1997). *Biblioterapia jako jedna z metod pedagogiki specjalnej*. W: E. Tomasik (red.). *Wybrane zagadnienia z pedagogiki specjalnej*. Warszawa: Wyższa Szkoła Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej.
- Tryjarska B. (1991). *Terapia Milтона H. Ericksona – główne idee*. W: M. Lis-Turlejska (red.). *Nowe zjawiska w psychoterapii*. Warszawa: Agencja Wydawnicza Jacek Santorski & Co.
- Trzebińska E. (2000). *Ogólna charakterystyka przygotowania i przebiegu procesu psychoterapii*. W: L. Grzesiuk (red.). *Psychoterapia. Szkoły, zjawiska, techniki i specyficzne problemy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tyszkowa M. (1978). Baśń i jej recepcja z punktu widzenia psychologii rozwojowej. *Psychologia Wychowawcza*, 4, 374–384.
- Woźniczka-Paruzel B. (2001). *Biblioterapia w Polsce i jej przemiany na tle rozwoju teoretycznych koncepcji światowych*. W: B. Woźniczka-Paruzel (red.). *Biblioterapia i czytelnictwo w środowiskach osób niepełnosprawnych. Zbiór studiów*. Toruń: Wydawnictwo UMK.